

ARCHEOLOGIE IN 2005

PALEO-AKTUELL 17

RuG / GIA

Met de jaarlijkse uitgave van Paleo-aktueel
geven de medewerkers van het Groninger Instituut voor Archeologie
inzicht in een deel van het lopende onderzoek van het instituut

Vormgeving: Roelf Barkhuis
Omslagontwerp: Nynke Tiekstra
Foto omslag: Overzicht van de werkzaamheden aan de Kelders in Leeuwarden
(foto J.Y. Huis in 't Veld)

ISBN-10 9077922229
ISBN-13 9789077922224
ISSN 1572-6622

Website
www.paleo-aktueel.nl

Adres van de redactie
Rijksuniversiteit Groningen
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)
Poststraat 6 9712 ER Groningen
tel. 050 363 6712 fax 050 363 6992
gia@rug.nl

Adres van de uitgever
Barkhuis Publishing
Zuurstukken 37 9761 KP Eelde
tel. 050 3080936 fax 050 3080934
info@barkhuis.nl www.barkhuis.nl

©2006, Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Instituut voor Archeologie /
University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen mits zij van een
duidelijke bronvermelding zijn voorzien. Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie

PALEO-AKTUEEL

17

ARCHEOLOGIE IN

2005

redactie

Jan Lanting

Martijn van Leusen

Daphne Maring-Van der Pers

Dick Stapert

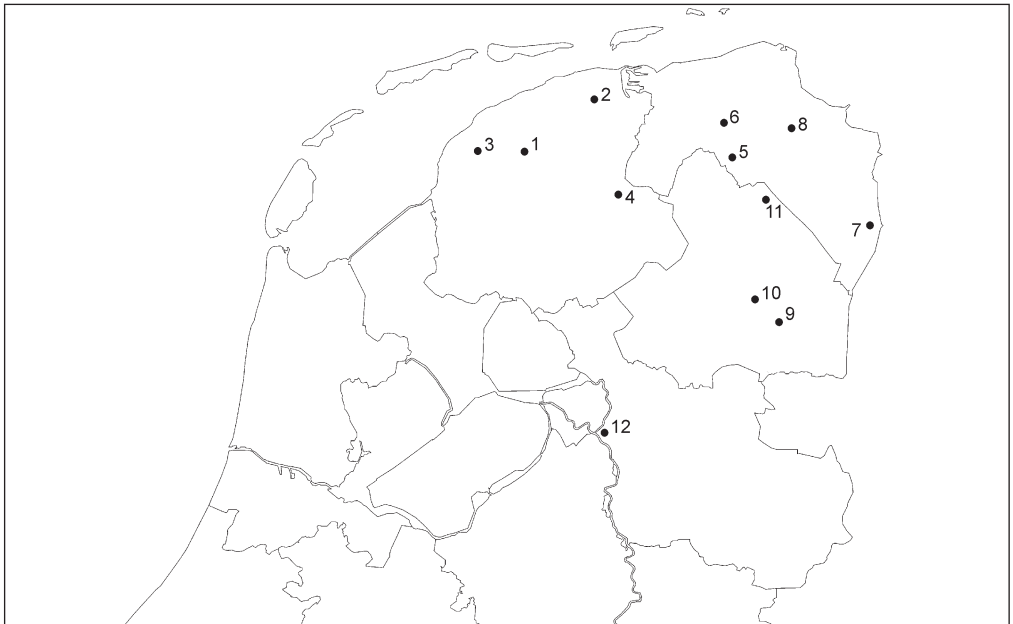
Groninger Instituut voor Archeologie (GIA)

& Barkhuis

Groningen 2006

In dit nummer: 1) Nederland, 2) Egypte, 3) Griekenland, 4) Italië, 5) Spanje.

In dit nummer: 1) Leeuwarden, 2) Oostrum, 3) Salverd, 4) Ureterp, 5) Haren, 6) Harssens, 7) Laundermarke, 8) Schaaphok, 9) Aalden, 10) Orvelte, 11) Spijkerboor, 12) Zwolle.

INHOUD

Voorwoord	vii
O.H. HARSEMA Kerstdagen in de ijzertijd: herinneringen aan Sytze en Orvelte (Dr.)	1
D. STAPERT Jeugdige vuursteenbewerkers bij het kampvuur: een andere visie op Maastricht-Belvédère, Site K (L.)	9
D. STAPERT, M.J.L.TH. NIEKUS & L. JOHANSEN Curieuze vuistbijlachten van Rhenen (Utr.). Ook eens iets voor kinderen?	18
D. STAPERT & L. JOHANSEN De Hamburg-vindplaats bij Ureterp (Fr.): een opgraving tijdens de Tweede Wereldoorlog	27
H. WOLDRING, P. DE BOER, J.N. BOTTEMA-MAC GILLAVRY & R.T.J. CAPPERS De palaeoecologie van Duurswold (Gr.): vroeg-Holocene landschapsontwikkeling	36
M.J.L.TH. NIEKUS & B.I. SMIT Wie het kleine niet eert...Micro-driehoeken in het Mesolithicum van Noord-Nederland	45
M. SCHEPERS, R.T.J. CAPPERS & I. HEIJEN Neolithische graanopslag in de Fayum	55
E. DRENTH & W. PRUMMEL De versieringswijze van twee TRB-potten uit hunebed G2 (Glimmer Es, gem. Haren) (Gr.)	63
S.M. BECKERMAN Een pot en een schaal van de laat-Havelte fase van de Trechterbekercultuur uit Oostrum (Fr.)	69
H. FEIKEN & E. KNOL Stenen bijlen uit de Groninger klei	75
H. WOLDRING, Y. BOEKEMA, P.A.J. ATTEMA & J.J. DELVIGNE Vegetatieontwikkeling en landgebruik in de Monte Sparviere (Calabrië, Italië)	82
P.M. VAN LEUSEN & P.A.J. ATTEMA De veldverkenning SIBA2004-5 rond Francavilla Marittima (Calabrië, Italië): eerste resultaten	90

L. ALESSANDRI Protohistorische vindplaatsen in en rond Tusculum (gemeente Monte Porzio Catone, Albaanse heuvels, Italië)	97
B.H.C. WESTERINK & E. TAAYKE Bijzondere vondsten bij Harssens (Gr.)	103
N. OOME & P.A.J. ATTEMA Portieri, een Hellenistische site in de voetheuvels van de Sibaritide (Calabrië, Italië)	108
H.R. REINDERS De Zuidoostpoort van Halos	114
J.H.C.M. MAASSEN Posta di Mesa – Een Republikeins heiligdom langs de Via Appia (Italië)	122
J.A.W. Nicolay Nieuw licht op de late ijzertijd: twee vermoedelijke sierknoppen van gordelhaken uit het Friese terpengebied	130
J. DIJKSTRA & J.A.W. NICOLAY Een terp op de schop: het archeologisch onderzoek op het Oldehoofsterkerkhof in Leeuwarden (Fr.)	135
H. GROENENDIJK Ter Leringh: olielampjes uit de Laudermarke (Gr.)	142
J.M. BOS & F.B. SAAN Het vroegmiddeleeuwse grafveld van Aalden (Dr.). Noord-Nederland in de Volksverhuizingstijd	146
O.H. HARSEMA Terzijde van de weg naar Santiago, of: kijken naar waar de neus niet heenwijst	152
O.H. HARSEMA Nogmaals over vroege kerkbouw in Noord-Spanje – een aanvulling	159
J. HIELKEMA Leeuwarden – de Kelders (Fr.): archeologische begeleiding bij de bouw van een Horecakelder	165
J.M. GRIMM Het botmateriaal uit een 16 ^e eeuwse beerput van de Havezate ‘De Kranenburg’ (Ov.)	171
G.J.M. VAN OORTMERSSEN ...En de ton viel niet in duigen. Conservatie van een waterverzadigde houten emmer	178

VOORWOORD

De opgefriste uitvoering en een betere drukwaliteit hebben hun vruchten afgeworpen: het gaat goed met dit periodiek. Ook nummer 17 biedt weer een aantrekkelijke reeks artikelen waarin zeer uiteenlopende aandachtsvelden belicht worden. Dat laatste is kenmerkend voor Paleo-aktueel; zo bestrijkt dit nummer een tijdsspanne van ongeveer een kwart miljoen jaar, en waaieren de bijdragen uit van noordelijk Nederland tot Egypte. Om de komende jaren dit niveau vast te kunnen houden is de redactie met ingang van dit nummer versterkt met Jan Lanting, die we van harte welkom heten.

In het openingsartikel haalt Otto Harsema herinneringen op aan professor Sytze Bottema, de gedreven paleobotanicus en vogelkenner die ons in november 2005 ontviel. In dit nummer herplaatsen wij bovendien Harsema's artikel over vroegmiddeleeuwse kerkjes in Noord-Spanje uit Paleo-aktueel 16, omdat daarin door onjuiste redactie een aantal storende fouten zijn geslopen. Wij bieden de auteur hiervoor onze excuses aan.

Studies van vuurstenen artefacten in dit nummer betreffen het Midden-Paleolithicum (met aandacht voor kinderwerk), het Jong-Paleolithicum (over een opgraving tijdens WO II), en het Mesolithicum (betreffende 'micro-driehoeken' – niet niezen als ze op de werktafel liggen!). Een opvallend project waarin de afdeling paleobotanie participeert, en dat ook elders de aandacht heeft getrokken, betreft neolithische graanopslag in de Fayum, Egypte. Dit nummer bevat daarnaast ook rapporten over vegetatiekundige onderzoeken in Duurswold (Gr.) en Calabrië (It.), en een bijdrage uit het laboratorium over de conservatie van een houten emmer.

Ook het onderzoek in de mediterrane wereld heeft aanleiding gegeven tot enkele zeer gevarieerde bijdragen. Twee auteurs bespreken vindplaatsen uit de bronstijd (rond Tusculum, net ten zuidoosten van Rome) en de Republikeinse periode (aan de Via Appia zo'n 50 km verder zuidelijk). De meerjarige veldverkenningen rond het plaatsje Francavilla Marittima in Zuid-Italië worden in een voortgangsverslag beschreven, en één bijzondere vindplaats uit de Hellenistische periode wordt apart belicht. Ten slotte vindt u een bijdrage over de Zuidoostpoort van de eveneens Hellenistische stad Halos in Griekenland, waar het meerjarige onderzoek onder leiding van Reinders inmiddels wordt afgerond.

Noordelijk Nederland is zoals altijd ruim vertegenwoordigd, met onder meer onderzoeken te Harssens (Gr.), Leeuwarden (Fr.) en Aalden (Dr.). Verder vindt u een rapport over de botinhoud van een beerput van een havezate in Overijssel. De nieuwe steentijd komt aan bod met meerdere bijdragen over Trechterbeker-aardewerk (onder meer over een opmerkelijke versieringsmethode). In de bijdrage van Nicolay wordt ingegaan op de mogelijke betekenis van enkele bijzondere objecten uit het terpengebied; het thema wordt voortgezet door Feiken en Knol, die schrijven over de soms onnavolgbare wegen afgelegd door stenen bijlen. Tenslotte is er een vermakelijk verhaal over de omzwervingen van nep-olielampjes.

Wij wensen de lezers veel plezier met de gevarieerde inhoud van dit nummer.

De redactie

TERZIJDE VAN DE WEG NAAR SANTIAGO, OF: KIJKEN NAAR WAAR DE NEUS NIET HEENWIJST¹

O.H. Harsema

Wat het Pieterpad is voor de gewone wandelaar, is de pelgrimsweg naar Santiago de Compostela voor de reiziger met meer geestelijke bagage. Beide gebruikers hebben echter hetzelfde oogmerk: het volbrengen van de tocht en het bereiken van het eindpunt volgens de beschreven route. De Spaanse tocht is zwaarder en vraagt meer concentratie. Dat heeft consequenties voor de reiziger. Op de pleisterplaatsen mag hij nog wel eens om zich heen kijken (als de fysieke gesteldheid het toelaat) – de plaatsen die men passeert bezitten prachtige Romaanse en vooral latere bouwwerken – onderweg staat de neus op het doel gericht.

Vroegmiddeleeuwse Steenbouw in Noord-Spanje

Spanje, Noord-Spanje in het bijzonder, is een van die Mediterrane gebieden waar de steenbouw een ononderbroken ontwikkeling heeft gekend, sinds de klassieke Oudheid. Stenen bouwwerken, natuurlijk van elite (religieuze of – bij uitzondering – politieke) aard, in Hispano-Romeinse (*paleochretien*), Visigotische, Asturische en Mozarabische stijl opgetrokken (alle tussen ca. 500 en 1000 A.D. te dateren) zijn in Noord-Spanje bewaard. Men vindt ze niet direct aan de weg naar Compostela, maar in de zones aan beide zijden erlangs, tot wel zo'n 100 km van de pelgrimsweg verwijderd. In Oviedo en omgeving bevindt zich een concentratie van bezienswaardige bouwwerken. Dit is zo'n, door bijzondere omstandigheden gespaard gebleven, reservaat van vroege architectuur, zoals Ravenna en eilandjes als Reichenau of Grado, om ons tot christelijke zaken

van voor het jaar 1000 buiten de klassieke centra te beperken.

De Visigothische architectuur was evenals de Romeinse een architectuur van de stad. Steden groeien meestal en het oude wordt vergroot of vervangen: zonder vernieling geen vooruitgang. Steden hebben ook meer te lijden van oorlog, plundering en brand. Op individuele schaal kunnen oude objecten, als ze prestigieus genoeg zijn (Aken, Cordoba), ook in een stedelijke omgeving wel 1000 jaar bewaard blijven. Vaak echter is de vorm die wij als de authentieke beschouwen er een die na krachtige restauratie is teruggebracht. Ingeslagen, verarmde steden en nooit sterk gegroeide nederzettingen op het platteland vormen de beste garantie voor het overleven van oude monumenten, en wat meer dan 1000 jaar bewaard wil blijven moet ook de tand des tijds nog weten te weerstaan. Een lekkend dak is niet zelden het begin van het einde.

Het Noord-Spaanse platteland, samen met het kleinstedelijke Oviedo en omgeving, bezit nog een rijk assortiment aan pre-Romaanse gebouwen, als men zich wat verder van de pelgrimsweg af begeeft. Deze laatste volgde vanaf de Volle Middeleeuwen hoofdzakelijk de weg die nog steeds een hoofdverkeersader is, van de Franse grens (Roncevalles) door het binnenland naar het westen. De weg loopt over Pamplona, Logroño, Burgos en León naar Ponnerrada, waar hij zich in twee takken splitst, respectievelijk over Lugo naar La Coruña en over Orense naar Vigo. De meeste pelgrims gingen verder richting Lugo en sloegen bij Cebreiro af naar Santiago.²

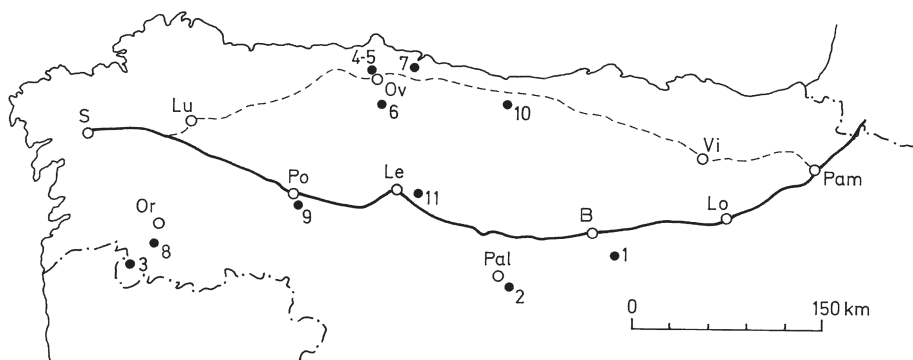

Fig. 1. De weg naar Santiago de Compostela en de vroegmiddeleeuwse kerkjes terzijde ervan.

B = Burgos; Le = Léon; Lo = Logroño; Lu = Lugo; Or = Orense; Ov = Oviedo; Pal = Palencia; Pam = Pamplona; Po = Ponferrada; S = Santiago de Compostela; V = Vitoria.

1 = Quintanilla de las Viñas; 2 = San Juan de Baños de Cerrato; 3 = Santa Comba de Bande; 4 = Santa Maria de Naranco; 5 = San Miguel de Lillo; 6 = Santa Cristina de Lina; 7 = San Salvador de Valdedios; 8 = San Miguel de Celanova; 9 = Santiago de Peñalba; 10 = Santa Maria de Lebeña; 11 = San Miguel de Escalada (tek. J.H. Zwier).

Substantiële, bovengrondse overblijfselen in 'paleochrétien'-stijl (4e-6e eeuw) zijn in ons gebied niet bewaard. Men vindt ze – was lang de gedachte – nog in de Romeinse Tarragonensis, bij Tarrasa (= Egara). Hoewel daar toen zeker uitgebreide bouwactiviteiten plaatsvonden, wordt een zo hoge ouderdom van het enigmatische ensemble van de drie kerkjes in Tarrasa in hun huidige staat nu door de meeste onderzoekers niet meer geaccepteerd.

Tussen de westelijke Pyreneeën en de kust van Galicië is echter voldoende over aan Visigothische, vroeg-Asturische en Mozarabische steenbouw vóór het jaar 1000, om de reis naar Noord-Spanje aantrekkelijk te maken.³ Het Visigothische rijk had zijn voornaamste centra niet in deze streek maar o.a. in Toledo en Mérida. De zonder twijfel spectaculaire Visigothische bouwwerken daar zijn na de verovering van Spanje door de Moren, in 711, opgeruimd. Acht rijk versierde Visigothische pilasters, secundair gebruikt (en daardoor voortreffelijk bewaard) in de toegangen tot de overdekte trappen van de Moorse inlooppuit in het Alcazár van Mérida, getuigen van de kwaliteit van

de uitvoering van de hoofdkerken. Ook in de secundaire centra in ons gebied, als Palencia, Lugo en Orense, bestaan geen belangrijke Visigothische bouwwerken meer. Wat bewaard bleef, uit de 7e eeuw, behoort niet echt tot het eerste garnituur: klein, niet altijd elitair en op het platteland gelegen.

Uitwendig pretentieuus zijn de resten (vierkante apsis en transept) van een oorspronkelijk drieschepig kerkje (Santa Maria), bij Quintanilla de las Viñas, ten zuidoosten van Burgos (fig. 1: nr. 1), uit de 7^e eeuw. Het muurwerk van de apsis en het aangrenzende deel van het transept is met beeldhouwde sierlijsten rijk gedecoreerd.

San Juan Bautista de Baños de Cerrato, ten zuiden van Palencia (fig. 1: nr. 2) is gebouwd bij het bad, in opdracht van koning Recceswinth, in 661. Van dit basiliekje, met hoefijzerbogen⁴ op zuilen tussen de schepen, zijn in de Middeleeuwen de buitenste vierkante apsiden aan een soort lange, lage transeptarmen zijdelings buiten de kerk uitspringend, verdwenen. De oorspronkelijk open ruimten naast de vierkante centrale apsis zijn als nieuwe apsiden in het

gebouw opgenomen, dat daarmee een rechthoekig grondplan kreeg, met voorgeplaatst toegangsportaal. Het uiterlijk bescheiden ogende bouwwerkje herbergt een zorgvuldig afgewerkt interieur, een koninklijke stichting waardig (bij de bron, die in een overdekt basin naast de kerk ligt).

De 7^e eeuwse Santa Comba de Bande, ten zuiden van Orense (fig. 1: nr. 3), heeft een Grieks kruis als grondplan. In de lengte-as sluit daarop aan de ene kant een toegangsportaal, aan de andere kant een vierkante apsis aan; tongewelven op de kruisarmen, een kruisgewelf op de hogere viering. Stoer, laag en zowel uitwendig als inwendig sober gedecoreerd is hier de hoofdmassa bewaard gebleven van een vroeger, door opvulling van de ruimten tussen de kruisarmen, in grondplan rechthoekig gebouw.

Na de verovering van Spanje door de Moren, in 711, resulteerde het verzet van de partizanen in het noorden in het ontstaan van een christelijk koninkrijkje in Asturië, waar zich gevluchte christenen uit heel Spanje vestigden. De Visigothische wortels bepaalden in sterke mate het karakter, maar de zich ontwikkelende eigen Asturische bouwstijl verraadt diverse andere invloeden.

Vele overblijfselen bevinden zich in en rond Oviedo, dat in de regeringsperiode van Alfonso II (791-842) de hoofdstad werd. De meest opvallende liggen op de Monte Naranco, ten noorden van de stad. Daar valt het meest de belvedere op, Santa Maria (fig. 1: nr. 4), een paleisaula gebouwd voor koning Ramiro, die kort na zijn voltooiing in 844 tevens tot kerk werd gewijd. De koninklijke zaal, op de verdieping, is van het 'transept-type' (Harsema, 1996). Bij deze ruimte, met een tongewelf op bogen, sluit aan beide einden een inpandige, naar drie zijden uitzicht gevende galerij of mirador aan.

Van het kerkje San Miguel de Lillo (fig. 1: nr. 5), in de nabijheid en uit dezelfde tijd, is slechts het hoge toegangsportaal met tribune en twee zijdelingse aanbouwen, alsmede de eerste travé

van schip en zijbeuken van de kerk bewaard.

Veertig km ten zuiden van Oviedo ligt Santa Cristina de Lina (fig. 1: nr. 6): een rechthoekige zaal met tongewelf, naar de vier zijden symmetrisch uitgebreid met respectievelijk twee laterale zijruimten, een toegangsportaal en een apsis, van gelijke afmetingen. Deze kerk, van kort na 900, verkeert inwendig in vrijwel originele, 'bedrijfsklare' toestand, met een, als een soort iconostase uitgevoerde, gedecoreerde koorafsluiting.

San Salvador de Valdedios, ten oosten van Oviedo (fig. 1: nr. 7), uit het eind van de 9^e eeuw, is een basiliekje met tongewelven op schip en zijbeuken, een driedelig portaal met tribune en een driedelige koorafsluiting met een gesloten vertrek erboven. De kerk (l. 16,6; br. 8,2; h. 8,8 m) is hoger dan hij breed is, wat bij deze geringe afmetingen (of misschien nog meer: vanwege het saai vooraanzicht – bij de belvedere Santa Maria de Naranco (20x6x10 m) werkt de hoge, smalle vorm immers wel –), niet harmonieus overkomt.

De term Mozarabisch wordt gegeven aan de bouwstijl die vanaf het eind van de 9^e eeuw in het noorden van Spanje voorkomt en die krachtige Moorse invloeden vertoont in bouwonderdelen en decoratie. Deze stijl komt voort uit de komst van gevluchte, sterk Moors beïnvloede christenen uit het door de Moren beheerste zuiden, nadat in de loop van de 9^e eeuw de verhoudingen tussen christenen en Moren begonnen te verslechteren. De vier kerkjes die hier aan de orde komen, alle uit de 10^e eeuw, zijn een selectie uit een ruimer aanbod. Ze zijn alle in goede staat.

De kleine kapel van San Miguel in Celanova (fig. 1: nr. 8), buitenwerks 8,6x3,6 m, bestaat uit drie uitwendig vierkante onderdelen: een toegangsruimte/schip met tongewelf, centraal een 'groot' en hoog koor met kruisgewelf en tenslotte een apsis met inwendig hoefijzervormig grondplan en een gelobde koepel. De doorgangen hebben hoefijzerbogen.

Zo'n aaneenschakeling van vierkante ruim-

ten kent ook Santiago de Peñalba, 15 km ten zuiden van Ponferrada (fig. 1: nr. 9). Een schip van twee traveeën, van ongelijke hoogte, één gedekt met een ton-, de andere met een gelobd koepelgewelf. De laatste ruimte is een soort viering; aan beide zijden sluiten (veel lagere) 'transept-armen' aan. De kerk heeft aan beide einden een apsis met hoefijzervormig grondplan binnen een vierkant blok. Er is een prachtige dubbele toegang onder een Moorse dubbele boog op slanke zuiltjes; albast in de vensteropeningen.

Santa Maria de Lebeña, ten oosten van de Picos (fig. 1: nr. 10), 20 km van de kust, heeft een rechthoekige plattegrond die is opgebouwd uit twaalf (4x3) ongeveer even grote, vierkante ruimten. De zes ruimten van schip en zijschepen, de drie koorruimten en de middelste aan de andere zijde zijn door Moorse bogen op zuiltjes – tegen zware pijlers geplaatst – onderling geopend. Op alle ruimten zijn tongewelven aangebracht, de meeste in de lengte, die op de zijschipruimten dwarsgeplaatst. Uwendig daalt de constructie trapsgewijs af, van het hoog-oprijzende schip van twee traveeën onder een zadeldak in de lengte, via het dwarsgeplaatste zadeldak op de zijschepen naar het zadeldak op de middelste koorruimte en tenslotte naar de lessenaarsdaken op de hoekvertrekken.

Het meest subtiele Mozarabische bouwwerk is het kloosterkerkje van San Miguel de Escalada, 25 km ten oosten van León (fig. 1: nr. 11), gebouwd door uit Cordoba gevluchte monniken. Het drieschepige basiliekje, van 20,5x13 m, heeft een houten kap. Voor de centrale apsis en de twee zij-apsiden, met hoefijzervormig grondplan, ligt een brede transept-travé. Tussen schip en zijbeuken en tussen schip en transept bevinden zich op ranke zuilen geplaatste, slanke Moorse hoefijzerbogen. Een naar buiten open galerij met twaalf Moorse bogen op zuilen, sluit in de lengte aan bij de zuidkant.

Ouderdom en zeldzaamheid en soms ook de geïsoleerde ligging maken deze kerkjes tot iets

bijzonders, maar ook de typen zijn dat. Schaal, opgaande structuur (de latere kerkjes getrap en vaak zonder prominente façade), uitvoering en decoratie, plattegrond, indeling (veel kleine ruimten), inrichting, 'sfeer' (lichtval), bijna alles is anders dan wij gewend zijn. Deze kerkjes plaatsen de ons bekende middeleeuwse kerken in perspectief. Ze dwingen je met andere ogen te kijken naar onze eigen kerken en kerkjes en maken dat je je realiseert dat daarbij slechts enkele architectonische mogelijkheden zijn gebruikt. Onze blik is geconditioneerd door deze latere en meestal (veel) grotere, van oorsprong katholieke kerken in het westen. Natuurlijk is de bouwkundige uitvoering niet alleen door technische overwegingen bepaald. Dat rite, plaats van de religie in de samenleving en meer of minder hiërarchie in de clericale structuur krachtig meespelen, is duidelijk. Maar kennis van de bouwkundige variatiemogelijkheden levert direct het inzicht dat de 'normale,' ons vertrouwde uitvoering ook een keuze is, waarbij andere mogelijkheden terzijde zijn geschoven.

Het gevoel dat een andere benadering of blik, een ander oogpunt (in letterlijke zin), misschien tot een radicale verandering van opvatting en aanpak zou kunnen leiden, heb ik de afgelopen tijd binnen een jaar nog tweemaal gehad, beide malen tijdens en (bij overdenking) na afloop van een congres.

Een nieuwe kijk op prehistorisch Europa door luchtfotografie en droge zomers

Van 10-12 december 2003 vond in Gent het congres *Aerial Photography & Archaeology – a century of information* plaats. De voortreffelijke organisatie was in handen van een comité o.l.v. Prof. Jean Bourgeois van de Universiteit van Gent. Het gebeuren werd gehouden in een fraaie lokaliteit in het hart van de stad. De 35 voordrachten waren in vier thema's ondergebracht: geschiedenis van het onderzoek, recente ontwikkelingen in verschillende landen, luchtfotografie en GIS en het gebruik van luchtfotografie voor erfgoedbescherming en onderzoek.

Wat is voor ons van belang, afgezien van de treurige vaststelling dat Nederland – en ook bijv. de Scandinavische wereld – niet of nauwelijks een rol speelt in dit onderzoek en het gebruik van zijn resultaten? Een kleine greep:

Al meer dan een decennium zijn de *Neolithic enclosures* die in heel Europa – van Griekenland tot in Noord-Ierland – op luchtfoto's verschijnen, een nadrukkelijk item. Het optrekken van het ijzeren gordijn heeft de lucht in het deel van Europa dat er achter lag, opengesteld voor verkenningsvluchten met archeologische oogmerken. Op een themadag van de Prehistoric Society in 1999 in Londen, *Neolithic causewayed enclosures in Europe*, werden door Otto Braasch de eerste resultaten uit Oost-Europa gepresenteerd.⁵ Jaarlijks groeit het aantal bekende sites en de gaten in het verspreidingsbeeld worden in hetzelfde tempo kleiner.

De Universiteit van Gent is al meer dan 25 jaar door middel van luchtfotografie op verschillende onderzoeksterreinen actief. Een daarvan is het project dat zich richt op de ronde sporen (ringsloten), de 'circulaire structuren', en dat jarenlang vooral op West-Vlaanderen was geconcentreerd. Daar – in een gebied waar eerder nauwelijks iets uit de midden-bronstijd bekend was – zijn nu ca. 1000 van deze ringsloten op luchtfoto's vastgesteld, voornamelijk te dateren tussen 2000 en 1500 v.Chr. Enkele grotere opgravingen hebben onomstotelijk aangetoond dat het hier gaat om begraafplaatsen, waarvan de nu verdwenen grafheuvels met enkele of dubbele ringsloten omgeven waren, soms ook samen voorkomend met paalkransheuvels. De ligging van deze groepjes heuvels, op 1-2 km van elkaar, is vaak gerelateerd aan tertiaire opduikingen in het zandgebied, zoals het cuesta-gebied van Oedelem-Maldegem-Zomergem, tussen Gent en Brugge. Bij Oedelem-Wulfsberge bevond zich de opgegraven site met ringsloot- en paalkransheuvels, die een paar generaties in gebruik was, vóór 1500 v. Chr. (informatie ontleend aan de bijdrage van J. Bourgeois & B. Cherretté – *Circles for the Dead*).

Op luchtfoto's, gemaakt in zeer droge zomers zoals in 2000 en 2003, leverden ook graslandpercelen die eerder niets toonden via *cropmarks* fraaie resultaten. Nederlandse archeologen moeten ook meer de lucht in (de Belgen hebben overigens in Zeeuws-Vlaanderen al positieve resultaten geboekt).

Het onderzoek in de mediterrane gebieden is met luchtfotografie ook zeker gebaat. Zoals op het congres duidelijk werd, is grondige inventarisatie en interpretatie van grotere gebieden zonder zulke waarnemingen in wezen ook niet goed mogelijk. Frank Vermeulen (Gent) bracht verslag uit van het geo-archeologisch onderzoeksproject in het dal van de Potenza (Marche, Italië). Oblique luchtfotografie van lage hoogte in diverse seizoenen en bij verschillende lichtval neemt een belangrijke plaats in, naast survey op de grond. Dit schijnt de standaardprocedure te zijn van buitenlandse teams bij onderzoek in de Romeinse wereld. De belangstelling voor dit congres in Gent van Nederlandse archeologen in actieve dienst was nihil.

'Zwitsers Neolithicum = meeroevernederzettingen': een oud dogma wankelt

Vanuit hotel 'Hirschen am See' in Obermeilen – de bakermat van de 'Pfahlbauarcheologie' – nam ik van 10-13 maart 2004 deel aan het congres *'Wetland Economies and Societies-150 years of research on prehistoric economy and society in lake dwellings'*, in Zürich. Evenals in Gent was de start van een onderzoekstraditie, in dit geval die van de meeroevernederzettingen, de aanleiding en waren het de nieuwe resultaten en inzichten die vooral de aandacht kregen. In de organisatie was hier Prof. Philippe della Casa van de Universiteit van Zürich de drijvende kracht; verder deden ook de Arbeitsgemeinschaft Urgeschichtsforschung in der Schweiz (AGUS) en het Landesmuseum in Zürich mee. Ondergebracht in sessies kwamen in 25 voordrachten geschiedenis van het onderzoek, klimaat en milieu, paleoecologie en paleoeconomie, bewoning (slocatie) en be-

scherming en conservering aan de orde. Dit congres was een eerbetoon, niet alleen aan de 'archeoloog' Ferdinand Keller, maar ook aan die andere onderzoekspioniers, de botanicus Oswald Heer en de zoöloog Ludwig Rütimeyer. Keller's grondleggende bijdragen, aan de nederzettingsinterpretatie en de presentatie van de materiële cultuur, kregen op het congres in feite nauwelijks aandacht. Daarvoor zorgde wel het Landesmuseum, in een geldverslindende maar educatief ondermaate, tijdelijke tentoonstelling – *fancy à la Frans Haks*.

Wat staat momenteel centraal in het onderzoek van de meeroevernederzettingen? In de eerste plaats de exacte datering van een bewoningslocatie, uitgevoerd middels dendrochronologisch onderzoek en het begin – de kapdatum van het hout – dus niet zelden bijna tot op het jaar nauwkeurig. Als begin van de traditie van intensief dendrochronologisch onderzoek (en ouderdomsbepaling) in Zwitserland wordt algemeen verwezen naar het Groninger onderzoek in Niederwil in het begin van de zestiger jaren van de vorige eeuw. Tegenwoordig heeft bijna ieder kanton in Zwitserland dat met archeologisch hout te maken heeft zijn eigen laboratorium.

De kapdata van de palen uit de nederzettingen langs de meren clusteren en er zijn perioden waarin daar geen bewoningssporen zijn aangetroffen. Deze zijn wel talrijk, maar meestal slechts kort, maar tussen ca. 3550 en 3250 v.Chr. is er, met uitzondering van enkele decennia rond 3400 v.Chr., een lege periode van bijna drie eeuwen. De bewoning in de oeverzone van de meren is mogelijk bij een lage waterspiegel. Hoge meerwaterstanden hangen samen met een koel en vochtig klimaat, lage met een warm en droog klimaat. De mondiale klimaatveranderingen die hierachter staan zijn uiteindelijk het gevolg van periodieke veranderingen in de zonneactiviteit.

Klimaat en milieu was één sessie op het congres. In een andere, paleoecologie en paleo-economie, speelde de invloed van het klimaat,

o.a. op opbrengst, ook bij voortdurend een rol. Waar voor de nederzettingen de blik nog vooral op de meeroevers is gericht, gaat het bij de landbouw natuurlijk om het droge land. Enkele onderzoeken zijn te vermelden: inventarisatie en modellering van het neolithisch landgebruik (m.b.v. GIS) per periode en een berekening van de afstand tot waar het effect reikte (wat de veeteelt betrof tot diep in het binnenland). 'Close reading' van de bewoning in de nederzetting en de activiteiten per huis, met behulp van monsters afval uit huizen en stegen. Agrarische experimenten, zoals het effect van afbranden op onkruidzaad (twee jaar garantie!) en bodemtemperatuur. Een veelheid van informatie en interessante details leverden juist deze ecologische en landbouweconomische bijdragen.

De materiële cultuur, met name aardewerk, is niet aan de orde geweest. In het algemeen is de Zwitserse archeologie nu sterk natuurwetenschappelijk en ecologisch georiënteerd. Een cultuurbegrip als 'jongere Cortaillod' werd nauwelijks gehoord. De betreffende bewoningsfase zou bij wijze van spreken als Zürichsee 12 zijn aangeduid (de twaalfde van de ca. 30 neolithische bewoningsfasen die langs de meren dendrochronologisch zijn vastgesteld). De tijden zijn veranderd sinds de zestiger jaren. Klimaatveranderingen, de *modes de vie* en een benadering op 'a matter of fact level' hebben nu de aandacht. De zorg voor de toekomst van het erfgoed kwam in de laatste sessie aan de orde. Erosie bedreigt de overgebleven sites. Soms nogal omvangrijk inventariserend onderzoek gaat vooraf aan de daadwerkelijke bescherming, met kunststofdoek en stabiliserende steenstorting.

En tenslotte de vraag naar de bewoning in de perioden waarin ze aan de meeroevers afwezig is. Erg actief wordt er nog niet gezocht – en de cultuuroverblijfselen zijn natuurlijk in droge milieus ook veel geringer – maar de aandacht is er nu wel, voor de *Besiedlung abseits der Seeufer*.

Summary: Beside the road to Santiago, or: looking sideways

The author draws attention to phenomena generally little noticed or considered, or even ignored, reflecting on his experiences while travelling and attending conferences. Examples are a rare group of early medieval churches in northern Spain off the pilgrims' road to Santiago de Compostela; the amazing information from cropmarks in aerial photographs: Neolithic enclosures all over Europe, ring ditches from a thousand(!) Bronze Age barrows in Flanders; and the dry-land sites to be expected from several periods of the Swiss Neolithic for which lakeside settlements have not been demonstrated.

Noten

1. Redactionele veranderingen in de in Paleo-aktueel 16, zonder instemming van de auteur gepubliceerde versie van dit artikel, hebben een aantal passages onjuist of onbegrijpelijk gemaakt, respectievelijk ontsierd. Door de geboden gelegenheid de tekst opnieuw te laten verschijnen, konden de ongewenste veranderingen weer ongedaan worden gemaakt. Alle redactionele verbeteringen zijn vanzelfsprekend gehandhaafd. Tevens heeft de auteur nog enkele correcties aangebracht en kleine wijzigingen die hopelijk tot verduidelijking bijdragen.
2. Een oudere weg naar Santiago, rond 1000 A.D. in gebruik – liep veel noordelijker, dicht bij de kust, maar niet erlangs wegens het gevaar van invallen van Moorse en Viking-piraten. Deze weg liep van Pamplona over Vitoria, Oviedo en Lugo.

3. In 1985 werd een tiental van deze objecten opgezocht. Restauratiewerk of middagsluiting beperkte soms de kennismaking tot het exterieur.

4. De Visigothen kenden en gebruikten de hoefijzerboog (*l'arc outrepassé*), ook vóór de kennismaking met de Moorse bouwprincipes, maar er is verschil met de Moorse boog. De Moorse hoefijzerboog omvat een groter deel van de cirkel, is dunner uitgevoerd en rust op slankere zuilen.

5. Op het reguliere jaarlijkse congres van de AARG (Aerial Archaeology Research Group) in 2004 van 5-8 september te München, was een dag geheel gewijd aan nieuwe ontdekkingen en inzichten met betrekking tot neolithische *cropmark* sites: *Revealing Neolithic Europe*.

Literatuur

- Auf den Spuren der Pfahlbauer, 2004 (= *Archäologie der Schweiz* 27:2).
- Barral i Altet, X. & H. Stierlin, 1997. *Vroege Middeleeuwen – van de klassieke Oudheid tot het jaar 1000*. Keulen.
- Conant, K.J., 1978. *Carolingian and romanesque architecture 800-1200*. Harmondsworth.
- Fontaine, J., 1973/1977. *L'Art preroman Hispanique* 1, 2. Pierre-qui-Vire (Zodiaque).
- Harsema, O. H., 1996. Het dwarshuis, een eigen noordwesteuropees bouwprincipe, en zijn betekenis. *Paleo-aktueel* 7, pp. 57–61.
- Stierlin, H., 1977. *Encyclopedia of world architecture I*. New York.